

A SZENTEGYHÁZAK ÉPÍTÉSE

A szentegyházak építésével kapcsolatban az építkezés idejéről, anyagáról, az építés mestereiről és a templomok stílusáról szólunk. Az építkezés időpontjának a meghatározásánál szem előtt kell tartanunk a nagy templomépítési mozgalmakat, melyek a bánsági középkorhoz (1716) és a restaurációhoz (1866) fűződnek. A bánsági középkori monostorok építési időpontjáról az adománylevelek, birtokelosztási jegyzőkönyvek tudósítanak. A monostori építkezés időpontját a benedekrendiek és ciszterciták itteni letelepedésétől számíthatjuk.³⁷ A benedekrendiek építkezése a magyarok megkeresztelésével, a cisztercitaké az 1179 évben III. Béla (1173-96) által történt egresi letelepítésükkel kezdődik.

A templom építése a szentegyház helyének kiválasztásával kezdődött. A bencések és ciszterciták monostoraikat rendszerint emelkedésekre építették, ahonnan messzire elláthattak. Az oroszlámosi bencés monostor³⁸ magas halomra, a kanizsai bencés monostor ma is „Monostor”-nak nevezett dűlőre épült. Az egresi cisztercita monostor szintén egy emelkedésen volt (helyén ma görög keleti templom áll).

Az építés anyagáról a levéltári dokumentumokból – bár az írásos emlékek nagyobb részt megsemmisültek – központi megőrzésük miatt (királyi, apátsági levéltárak), többet tudunk, mint a megmaradt építményekből. A középkori templomok nagyobb részét – főleg a parochiális templomokat – kőből, kisebb részét fából építették. III. Béla 1183-as oklevelében említett biszeri (Bizere) bencés monostort és templomot a romjai szerint milovai (Arad m.) homokkőből építették, a vésett műveket solymosi-lippai gránitból faragták. Az 1179-ből említett egresi cisztercita monostor – romjaiból ítélve – faragott homokkőből épült. A bulcsi monostort³⁹ az ittlévő XIII. Gemina castrum köveiből építették. A kőépítkezésnél nagy szerepet játszott az anyag közelsége (milovai homokkő, solymosi-lippai gránit). Egyes helyeken, mint pl. Krassó megyében a templomokat részben kőből, részben fából építették, s hol fa, hol kő templomoknak nevezték.

A XVIII. században épült és 1840-ben renovált boksánbányai templom is fatemplom volt. Ezért égethették fel könnyen a törökök még 1788-as és 1791-ben is betörésük alkalmával az útjukba eső krassó-szörényi templomokat.

Nagyrészt fából építették a kápolnákat és a kőtemplomok tornyait, amely sokszor hiányzott is, vagy külön állott. A török uralom utáni időben sok helyt szükség templomokat építettek, mint pl. Nagyöszön (Teremia Mare), ahol a lotharingiai francia telepesek 1772-ben egyelőre vert falú templommal is megelégedtek. (Új

37 Székely László itt figyelmen kívül hagyta az 1002-ben Vidinben keleti rítusú kereszténység szerint, II. Baszileiosz császár közreműködésével, megkeresztelkedett Ajtony által Marosváron Keresztelő Szent János tiszteletére épített bazilita monostort. (GTP)

38 Oroszlámoson az Ajtonnyal vívott döntő csata előtt Csanád Szent Györgyhöz fohászzkodott segítségért és fogadalmat tett, hogy győzelem esetén imádsága helyén, ahol a földön térdepelt templomot épít a katona szent tiszteletére. Mivel a baziliták marosvári Szent János monostorára szüksége volt az újonnan megalapított latin rítusú püspökségnek, ezért a görög szerzeteseket áttelepítették az 1028–1030 körül épített oroszlámosi monostorba. Így a monostor eredetileg a bazilitaké volt és csak a tatárjárás körül került a bencések kezére. Ld. LOTZ 1991. 30., F. ROMHÁNYI 2000. 49. (GTP)

39 KatLex II. 110-111.

templomuk 1845-47-ben a Szentháromság tiszteletére épült.) Egyébként ebben az időben még a temesvár-józsefvárosi templomot is paticsból építették. (Új templomukat 1775-ben emelték.⁴⁰)

A Maros menti monostorok építését elősegítette az építőanyag könnyű szállítása. Az oroszlámosi monostor építéséhez pl. a Maroson és mellékágán az Arankán (= Harangod) szállították az anyagot (Abból az időből itt a vízmedrében egy elsüllyedt szállító hajót is találtak.)

A nagyobb díszes templomokat külföldi (elsősorban olasz) mesterek, a kisebbeket helybeli iparosok építették. A Kemecsemonostor II. Endre idejéből franciaországi ciszterciták műve.⁴¹

Kereszténységünk első idejében háromhajós, lapos mennyezetű bazilikák épültek még pedig, amint az aracsi szalagfonatos romok is igazolják lombardiai minta szerint. A templomok belsejét mozaikkal borították. De a XI. század második felében már francia, német elemeket is használtak. A biszeri bencés apátság is román stílusban épült: három hajóból és egy kereszthajóból állott; utóbbi majdnem akkora volt, mint a főhajó s a két végén lévő fülké a szentély külfalával párhuzamos folyosóra nyíltak, melyen meg lehetett kerülni az egész személyt. Kapuja a főhomlokzaton volt. Két oldalt erős tornyok bátyázták. Külseje dísztelen a világtól elzárkózott volt; a hajókat elválasztó oszlopok és a boltozat félkörívei befelé egyre kisebbeknek látszottak; a kapu egymás mellett szorongó oszlopaival és fölöttük lévő félköríveivel szinte kicsinyített mása volt a templombelső oszlopaiknak és boltíveinek. A belépőt félhomály fogadta, s figyelmét minden a megvilágított szentélyre irányította. A templom mértani és leveles faragott díszei közé az új vallás nem rég még pogány hívei közül kikerült faragó mesterek becsempészték a pogányság szent állatait (sárkányokat, emberfejű szörnyeket, madarakat, kígyókat, szarvasokat, lovakat), az ősi műveltség zoolatrikus emlékeit. A kevés szent, merev, komor alakja, a vastag falak és a hatalmas aranyruhás papok, a tömjénillat, a lobogó gyertyafény másvilági hangulatot varázsolt. Aki belépett egy ilyen középkori templomba, az áhítattal borult le Isten szent felsége előtt.

A XII. század folyamán a ciszterciták betelepítése és a királyi udvar házassági kapcsolatai révén a francia stílusú mindjobban érezte hatását, a XIII. század folyamán pedig uralkodóvá vált. Kezdetben az átmeneti stílus még megőrizte a román templomok kötött elemeit, de a mennyezetet már keresztboltozattal építették. Az egresi ciszterciták a XII. század végének jellegzetes stílusát, az átmeneti stílust honosították meg, melynek alapidoma a latin kereszt. Boltíves egyszerű dísztelen falai, félköríves ablakai voltak. A templom közepén volt egy kis fatornya, amelyben az akkori előírások szerint egy 500 fontos harang hívta a híveket a templomi áhítatra. A bulcsi bencés monostort (1225) szintén átmeneti stílusban építették.

40 A józsefvárosi Szűz Mária születése-templom történetéről ld. SZEKERNYÉS 2008.

41 A kutatás mai állása szerint a monostor ismeretlen rendi kötődésű. F. ROMHÁNYI 2000. 35., GYÖRFFY 1963. 860., DÁVID 1974. 55., F. Romhányi szerint talán bencés monostor volt. Ugyanezt feltételezte Lotz Antal is. LOTZ 1991. 33., Lásd még: JUHÁSZ 1927. 195–198., REISZIG 1911. 383., SÁCARÁ 1974. 165–171., MAROSI 1996. 137., RUSU 2000. 157. (GTP)

A XIII. században az ipar fejlődésével, a keresztesek keletről hozott pompa kedvével, az arab csúcsíves építkezés meghonosításával kialakult gótikus stílus, mely akkor jutott hatalomra, amikor a templomok boltozatának a vázát karcsú bordákkal s a közti részeket vékony téglafallal kezdték építeni. Ezzel csökkent a mennyezet súlya, a hajók meghosszabbodtak s lehetővé vált a magasságuk növelése is. A boltozat súlyának nagy részét, a fő és mellékhajó mennyezetének terhét a külső támpillérekre hárították: a falak szerepét a támpillérek vették át. Ez lehetővé tette a nagy csúcsívek és a kapu feletti rózsablak alkalmazását. A gótikus támpillérek úgy tűnnek, mintha egy furcsa élőlény kívül hordaná a csontvázát, ezt azonban a díszes faragások és tornyocskák elrejtik.

A szerkezeti csomópontokat (a boltozatok záróköveit, a kaput, az oszlopfőket, a támpilléreket ékes faragványokkal díszítették. Az üvegfestmények elhatárolják a templom belsejét a közönséges fénytől. A képek áhítatot ébresztenek a lélekben. A szobrok és festmények a templomlátogató elé állítják a vallás tanításait, az ősi hit alakjait, a mindennapi élet jeleneteit (a szüretelést, az év hónapjait, az erényeket és a bűnöket). Ellentétben a komor hangulatú román templomokkal a gótikus templom csupa derű, öröm. Díszes külseje Isten nagyságát dicsőíti, belseje ujjongó himnusz!

Míg a tatárjárás előtti időket (1242) a román stílus jellemezte, a tatárjárás után a gótika lett uralkodóvá, és a XIII. század második felében már mindenütt teret hódított. Sajnos Bánságban ebből az időből csak az aracsí Árpád-házi monostor-templom romjai maradtak meg Törökbecse és Beodra között.⁴² A XIII. század második fele általában szegény volt emlékekben, de annál gazdagabb a XIV. század eleje. Róbert Károly magával hozta Temesvárra az olasz minoritákat, és temesvári palotájától délkeletre zárdát és templomot építtetett számukra, a várfalaktól délre pedig egy szigeten a domonkosoknak épít zárdát és templomot. Egyházi építkezéseihez tartozik a vár kápolnája is.

A magyar késő gótikus templom zömök, tömör nem kápráztat technikai bravúrokkal, a szerkezeti elemekből nem csinál dekorációt, nem bonyolítja a boltozat bordáit, a hajó boltozatát terrakotta bordákkal építi. Ezt az ún. alföldi gótikát a Csanád megyei csúcsíves romok is igazolják. Temesvár nevezetes gótikus temploma volt az 1762-ben lebontott Szent Katalin-templom a Nagy Palánkban. Templomának tornya nyolcoldalú cukorsüveg tetőzetű, keresztboltozatos hajójának mindkét oldalán 5-5 pillérekkel elválasztott ablak volt.

Az utolsó leányági Árpád-sarj: Mária halálától a Mohácsi vészig (1392-1526) terjedő korszakot a késő gót és korai reneszánsz jellemzi. A XV. században a gótika másodvirágzásának idején a bazilikális szerkezetet elhagyják, helyette háromhajós csarnok templomokat építenek, de elterjedt az egyhajós típus is. Ezen a kapubéletek eltűnnek, a növényi díszítés elmarad és az egyszerű keresztboltozata helyett hálóboltozatot építenek.

A XV. század elején a Firenzéből jövő reneszánsz a század második felében a góttal együtt jelenik meg (gótikus oltáron reneszánsz dísz). Mátyás idejében még az olasz reneszánsz érvényesül, de II. Lajos feleségével, Habsburg Máriával

42 Erre lásd: HENSZLMANN 1871. 39–49. (GTP)

a német reneszánsz is megjelenik. A középkor egyetemesebb jellegű művészetét felváltó individuálisabb hajlamú reneszánsz a mohácsi vészig már mindenható elhatolt. A magyarság kétszáz évig ragaszkodott hozzá. A mohácsi vészig a magyar reneszánszban a firenzei építészet vezet, majd a lombardiai cinquecento egyszerűbb stílusa hatása alá kerülnek. Sajnos ebben a korszakban sok templom elpusztult vagy barokk átalakításon ment át.

A barokk a XVII. század harmincas éveiben tűnt fel szórványosan, terjeszkedésének csak a török kiűzetése adott lendületet. Az új templomépítési típust a tridentin zsinat templomépítkezésre vonatkozó előírásai határozták meg: a nagy tömeget befogadó terem, a mennyezetig érő oszlopos főoltár, mindenki számára látható szószék, magánájtatoskodásra is alkalmas oldalkápolnák. A kápolnákat elválasztó pillérek homlokáéhoz karcsú pilaszterek tapadnak, ezek viselik az oldalfal és boltzat közé iktatott súlyos párkányzatot, amely fölött az ablakok boltsüvegek közvetítésével vágódnak a dongaboltzatba. A homlokzatot kéttornyos magas oldalfalak alkotják. Sok helyt kidüllesztik vagy visszahúzzák. Stukkódíszítése figurális és növényi elemekkel vonja be a belsőt. Az oltárokat szobrokkal díszítették. Mesterei a bécsi és a hazai németek. Tereken és utcákon is mind gyakrabban állítanak fel vallásos szobrokat. A korai barokk olasz jellegű, a későbbi bécsi. A XVII. század végi korai barokkot késői reneszánsznak nevezhetjük. Az átmenet a reneszánszból sima, nem úgy, mint a gótika és a reneszánsz esetében, ahol törés tapasztalható. Ha a barokk korszakot összehasonlítjuk a zavartalanabb Ferenc József-i korszakkal, meg kell állapítanunk, hogy a barokk korszak dúsbabb, termőbb volt. Temesváron a legtöbb templom (a dóm, az irgalmasok temploma, a belvárosi templom, az egykori „bosnyák” ferences templom) barokk stílusban épült.

A XIX. század a klasszicizmussal kezdődött – melyet újabb reneszánsznak is nevezhetünk, de amíg az szabad volt, ez megkötött tudományoskodó, archeologizáló. Nálunk a negyvenes években ez az irányzat be is fejeződött, amikor is az érdeklődés az európai középkor felé fordult. Az új keresésében ugyanis felmerült a kérdés vajon a középkor nem adhat-e többet, mint Hellasz és Róma? De a romantikusok még a hatvanas évekig is csak díszítésnek használták a romantikus motívumokat s még mindig klasszicista módon szerkesztenek, de akkora már megjelennek az ún. neo-stílusok: a neoreneszánsz, neoromán (a temesvári millenniumi), neogótikus (a temesvár-erzsébetvárosi,⁴³ csákovai, dettai) templomok. Erre jött aztán a kilencvenes években a szabványosított építészet, amely korszerű anyagot (vas, acél, gipsz) használ. A világháború előtt Lajta Bélával megindul a szerkezetiség irányzata, amely a szükségleteket hangsúlyozza, s a díszítést háttérbe szorítja.⁴⁴

Ha az elmondottak után feltesszük a kérdést, hogy Bánság mivel járult hozzá a templomépítési stílusok gazdagításához, akkor nyugodtan felelhetjük, hogy bár a történelmi sors mostohán kezelte az itteni szentegyházakat, a megmaradt romok az időknek megfelelő építkezésről, és a helyi építkezési irányzatról is tanúskodnak.

43 SZEKERNYÉS 2006.

44 Lajta Béla (Budapest, 1873 – Bécs, 1920) építész

Az aracsi romok arról vallanak, hogy e tájon honos volt a román stílus. A biszerei monostor a román stílus legszebb formáját a körfolyosós szentegyházat ültette át a Maros melléke. A gót stílus korai és késői formáját is megőrizte a mezősomlyói egyház tornya és a temesvári Szent Katalin templom. A gótikus romokból megállapítható a sajátos alföldi terrakotta boltozattal való építkezés. A török hódoltság idején virágzott reneszánsznak kevés emléke maradt fenn a tájon, de kárpótolta ezt a gazdag barokk építészet. A romanticizmus után következő neostílusok, az újabb időkben ezt a korszakot gyönyörű templomokkal gazdagították.

A szülőföld, a táj sajátosan veszi át a kívülről jövő kulturális hatásokat. Így van ez a szentegyházak stílusával is, mely a bánági áhítatban is a környezet földrajzi, történelmi adottságain szűrődött át. A román stílus az alföld végtelenségén átvezette a lelküket kicsiségüknek és Isten nagyságának tudatára. A gót stílus a széthullásra hajló, az anyagi jólétben elveszni induló lelket segítette a magasba. A reneszánsz e klasszikus föld emlékein irányította a szentegyházak látogatóit a mennyei boldogság felé. A barokk feledtetve a török idők sivárságát és szenvedéseit, az imádkozót egy színes világba ragadta. A neoklasszicizmus, melyet a történelmi szemléletű bánági megért újra földre hozta a középkori áhítatot, hogy a nyugtalan kereső lélek biztosan rátaláljon életének végső értelmére.